

کارکرد قرض الحسنه در اقتصاد و پرورش معنوی انسان از منظر احادیث اهل بیت (ع)

محمد صالح*
شجاعت علی**

چکیده

قرض الحسنه به عنوان یکی از ابزارهای مالی دارای نقاط قوت متعددی در ابعاد اقتصادی، تربیتی، اخلاقی و اجتماعی در نظام اقتصادی اسلام است. در بعد اقتصادی، قرض الحسنه جایگاه تکوینی مال را به عنوان نعمتی الهی حفظ کرده و با توزیع عادلانه آن، به رفع نیازهای عمومی کمک می‌کند. این شیوه با تشویق مشارکت مردم در تولید، رونق کارگاه‌ها و کاهش فقر در جامعه، هزینه‌های دولت اسلامی را کاهش می‌دهد. صندوق‌های قرض الحسنه خانوادگی با ویژگی‌هایی چون خودجوش بودن، سادگی ساختار و تعهد مدیران، بازدهی بالایی دارند. در بُعد تربیتی، قرض الحسنه روح عطوفت و ترحم را در جامعه تقویت کرده، وسیله‌ای برای تقرب به خدا و آزمایش الهی برای سنجش ایمان افراد است. از منظر اخلاقی و اجتماعی، قرض الحسنه کرامت انسانی را حفظ کرده، با تألیف قلوب، پیوندهای اجتماعی را تقویت می‌کند و آرامش فردی و جمعی را به ارمغان می‌آورد. همچنین، با پاک‌سازی روحی و مالی، به پرورش و آراستگی انسان کمک می‌کند. این تحقیق با استناد به آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع)، نشان می‌دهد که قرض الحسنه نه تنها نیازی مالی، بلکه ابزاری چندوجهی برای تحقق عدالت اجتماعی، رشد معنوی و تقویت بنیان‌های اخلاقی و اجتماعی در جامعه اسلامی است.

واژگان کلیدی: قرض، قرض الحسنه، اقتصاد، اقتصاد اسلامی، معنویت، اهل بیت (ع)

* دانش پژوه دکتری علوم حدیث، جامعه المصطفی العالمیه (نویسنده مسئول)، msjohari@gmail.com

** دانش پژوه دکتری جریان‌های کلامی معاصر اسلام، جامعه المصطفی العالمیه، shigariy@yahoo.com

مقدمه

قرض الحسنه به عنوان یکی از سازوکارهای برجسته در نظام اقتصادی اسلام، نه تنها راهکاری برای رفع نیازهای مالی افراد و جوامع است، بلکه از منظر فقه اهل بیت (ع) دارای ابعاد اقتصادی، تربیتی، اخلاقی و اجتماعی گسترده‌ای است. این شیوه، با تأکید بر حفظ کرامت انسانی، کاهش فقر، حذف ربا و تقویت همبستگی اجتماعی، نقش مهمی در تحقق عدالت اقتصادی و معنوی ایفا می‌کند. در روایات اهل بیت (ع)، قرض الحسنه به عنوان عملی نیکو و وسیله‌ای برای تقرب به خداوند، آزمایش الهی و کسب پاداش اخروی معرفی شده است. این تحقیق با هدف بررسی نقاط قوت قرض الحسنه در عرصه‌های مختلف، از جمله تأثیر آن بر تولید، کاهش هزینه‌های دولت اسلامی، تقویت بانکداری اسلامی و پرورش روحی و اخلاقی افراد، تدوین شده است. با تکیه بر آیات قرآن کریم، احادیث معصومین (ع) و تحلیل‌های فقهی، این مطالعه تلاش دارد تا جایگاه والای قرض الحسنه را در نظام اقتصادی و اجتماعی اسلام تبیین کرده و اهمیت آن را در ایجاد تعادل مالی و معنوی در جامعه اسلامی برجسته نماید. امید است این پژوهش گامی در جهت ترویج فرهنگ قرض الحسنه و تحقق اهداف متعالی اسلام باشد.

مفهوم قرض الحسنه

قرض به عنوان یکی از عقود معاملاتی مطرح است و دارای احکام مخصوص به خود هست. متون دینی با امضای این قرارداد عقلایی برای صحت آن شرایطی را هم چون بدون ربا بودن ذکر کرده‌اند؛ اما آن چه در این جا به عنوان یک رفتار مورد بررسی قرار گرفته است «قرض الحسنه» می‌باشد که نوع خاصی از قرض است.

۱-۱. تعریف لغوی قرض

قرض در لغت به معنای بریدن، قطع کردن، پاداش دادن، شعر گفتن، وام دادن و «چیزی از کسی گیرند تا پس دهند، خواه پول یا جز آن باشد» به کار می‌رود. این رفتار اقتصادی را قرض می‌نامند، بدان خاطر که انسان با قرض دادن، مقداری از مال خود را جدا

و از خود دور می‌سازد. معادل این کلمه در فارسی، وام است که کمتر به کار می‌رود. (معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۲، ص ۲۶۵۸) در لغت عرب آمده است:

القرض ما تعطیه ليقضیکه و اصله القطع فهو قطعیه من مال مالک باذنه علی ضمان مثله و المقرض من هذا اخذ ... کل ما يلتبس عند الجزا ... قرضته اقرضه و جازيته ... السیر فی البلاد ... قرض فی سیره یقرض قرضاً، عدل یمنه و یسره؛ (طریحی، مجمع البحرین، ج ۴، ص ۲۲۶)

قرض چیزی است که آن را به غیر خودت می‌دهی و معنای اصلی قرض در لغت بریدن مالی است که مالک با رضایت آن را از مال خود جدا می‌کند و به دیگری واگذار می‌کند به شرط اینکه مثل آن را به عهده گیرد و مقرض به معنای قیچی از قرض به همین معنا گرفته شده و معانی دیگر قرض عبارت‌اند از: هر چیزی که به آن، طلب پاداش شود «قرضته» یعنی «جازيته» پاداش دادم او را. مسافرت کردن در شهرها، قرض در سیر، یعنی انحراف و روی کردن به چپ و راست.

قرض از جهت این‌که جدا کردن مال از صاحب مال برای پرداختن به نیازمند است به آن «قرض» گویند؛ و از جهت این‌که احسان و نیکی از صاحب مال برای نیازمند به همسان رفتاری و مواساه با اوست «قرض» گویند. پس هر دو ویژگی در قرض جمع گردیده است. (بوغزاله الجزائری، عقد القرض و مشکله الفایده، ص ۲۵)

۲-۱. تعریف اصطلاحی قرض الحسنه

تعریف قرآنی

آن مالی را که آدمی به دیگری می‌دهد به شرط آن که مثل آن را پس دهد، قرض می‌نامند. (طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۹، ص ۲۷) و هزینه‌ای که مؤمنین در راه خدا خرج می‌کنند، مانند قرض گرفتن خودش می‌شمارد که همان قرض الحسنه است. (همان، ج ۲، ص ۴۳۰)

پس در تعریف قرض الحسنه می‌توان گفت هر وامی که برای خشنودی خدا و بدون درخواست سود به مؤمنان برای نیازمندی آنان پرداخت گردد. (طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۳۹)

تعریف فقهی

میان کاربرد واژه در لغت، حقوق و فقه و همچنین عرف، ارتباط تنگاتنگی است و نمی‌توان هیچ یک را جلوتر از دیگری به شمار آورد؛ بنابراین، برداشت‌های لغوی، عرفی و حقوقی برای روشن شدن معنای فقهی است.

در فقه، قرض به عنوان یکی از عقود، در ابواب معاملات مطرح است و بسیاری از فقیهان به جهت روشن بودن تعریف قرض از آن چشم می‌پوشند، لیکن برخی از دین پژوهان و فقیهان کوشیده‌اند تا تعریف روشنی برای این پدیده عرفی ارائه کنند.

صاحب جواهر: وهو معروف اثبته الشارع متاعا للمحتاجین مع رد عوضه فی غیر المجلس غالبا و إن کان من النقدین رخصه.

قرض به همان معنای معروف و شناخته شده است که شارع آن را پذیرفته است. به این صورت که کالایی به شخصی که به آن نیاز دارد، داده شود به شرط اینکه عوض آن به صاحبش برگردانده شود که باز پرداخت آن بیشتر در زمان دیگری، جز زمان تحویل است هر چند که طلا و نقره باشد. (نجفی، جواهر الکلام، ج ۲۵، ص ۱)

محقق خوانساری: حقیقت قرض این است که مالی بر وجه ضمان نه بر وجه رایگان به ملکیت دیگری درآید. (خوانساری، جامع المدارک، ج ۳، ص ۳۲۷)

امام خمینی (ره): و هو تملیک مال لآخر بالضمان بان یکون علی عهده اداء بنفسه او بمثله او قیمته. قرض، تملیک مال به دیگری به شرط ضمان است بدین صورت که قرض کننده متعهد می‌گردد که خود آن مال یا مثل و یا قیمت آن را بپردازد. (خمینی، تحریر الوسیله، ج ۱، ص ۵۶۷)

آقای سیستانی نیز این تعریف را بیان کرده‌اند. (سیستانی، منهاج الصالحین، ج ۲، ص ۲۸۱)

بجنوردی: القرض عبارة عن تملیک مال للآخر بالضمنان و ربما يقال بدل قولنا بالضمنان بعوضه الواقعی؛ (بجنوردی، القواعد الفقیه، ج ۵، ص ۱۵۶)

قرض ملک ساختن مالی برای دیگری در برابر ضمانت او و گاهی به جای «بالضمنان» «بعوضه الواقعی» یعنی در برابر بدل واقعی آن، آورده می‌شود.

تعریف عرفی

در دیدگاه عرف بده و بستان انسان‌ها را با یکدیگر در منطقه زندگی، قرض می‌گویند.

تعریف حقوقی

قرض، عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین مقداری معینی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می‌کند که طرف مزبور مثل آن را از حیث مقدار و جنس و وصف رد نماید و در صورت تعذر مثل قیمت یوم الرد را بدهد. (امامی، حقوق مدنی، ج ۲، ص ۲۳۷)

تعریف قانونی

در ماده ۱۵ آیین نامه فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا، با افزودن کلمه «حسنه» به دنبال «قرض»، قرض الحسنه به شرح زیر تعریف شده است:

قرض الحسنه، عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین (قرض دهنده) مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر (قرض گیرنده) تملیک می‌کند که قرض گیرنده مثل و یا در صورت عدم امکان، قیمت آن را به قرض دهنده رد نماید. (خاوری، حقوق بانکی، ص ۳۲۳)

۱. نقاط قوت اقتصادی قرض الحسنه

۱-۱. حفظ جایگاه تکوینی مال

مال جایگاهی الهی و موضعی تکوینی دارد. مال، نعمتی از نعمت‌های الهی است و در پیش راندن چرخ زندگی و استوار ماندن امور مردم و تامین معیشت و گذراندن و تکامل افراد از اهمیتی فوق العاده برخوردار است. این نعمت از آن رو که برای نفع عمومی

وضع شده است، باید همچون افزار و وسیله‌ای برای زندگی و نیازمندی‌های آن در دسترس همگان قرار بگیرد.

الامام السجاد (ع) فیما رواه الامام الباقر (ع): لینفق الرجل بالقصد و بلغه و الکفاف و يقدم منه لآخرته، فان ذلك ابقى لنعمه و اقرب الى المزيد من الله عزوجل و انفع فی العافیه. (کلینی، کافی، ج ۴، ص ۵۲)

امام سجاد (ع) - به روایت امام باقر (ع): شخص باید به میانه روی و به اندازه کفاف از مال خود مصرف کند و فزونی آن را برای آخرت خویش از پیش بفرستد. این گونه عمل کردن نعمت را ماندنی‌تر می‌سازد و بردهش خدای بزرگ می‌افزاید و برای عاقبت بخیری بهتر است.

۱-۲. مشارکت مردم در تولید

وام دادن انسان‌ها سبب رونق گرفتن کارگاه‌های تولید و کارخانه‌های اقتصادی می‌شود که جامعه بدان نیازمندند.

الامام الصادق (ع): دخل علی ابوعبدالله (ع) رجل: فقال: یا ابا عبدالله قرضاً الی مسیره فقال ابوعبدالله (علیه السلام): الی غله تدرك؟ فقال: لا والله. فقال: الی تجاره تو دی؟ فقال؟ لا والله. قال: فالی عقده تباع؟ فقال: لا والله. فقال: فانت اذاً ممن جعل الله له فی اموالنا حقاً.

امام صادق (ع): مردی بر امام صادق وارد شد و گفت: یا ابا عبدالله! قرضی بده تا گشایشی پیدا شود. امام گفت: تا زمانی که غله برسد؟ گفت: نه به خدا. گفت: تا تجارتی به ثمر برسد؟ گفت: نه به خدا. گفت: تا ملکی به فروش برسد؟ گفت: نه به خدا. گفت: پس تو ناگزیر از کسانی هستی که خدا در اموال ما حقی برایت قرار داده است.

در این سخن، امام (ع) قرض را، سرمایه کار و تلاش و تولید جامعه معرفی کرده است و از این طریق قرض در مشارکت مردم در تولید به کار رفته است. (حکیمی، الحیاه، ج ۲، ص ۷۳۱)

۱-۳. کاهش فقر در جامعه

با گسترش فرهنگ قرض الحسنه، نیازمندان به وام از این طریق کار خود را به سرانجام می‌رسانند. این کار موجب کمتر شدن فقر در جامعه می‌گردد. الامام الکاظم (ع): من طلب هذا الرزق من حله ليعود به على نفسه و عياله كان كالمجاهد في سبيل الله فان غلب عليه فليستدن على الله و على رسوله ما يقوت به عياله فان مات و لم يقض كان على الامام قضاءه فان لم يقض كان عليه وزره. ان الله تبارك و تعالى - يقول: انما الصدقات للفقراء و المساكين و العاملين عليها - الى قوله - و الغارمين فهو فقير مسكين مغرم. (همان، الحياه، ج ۲، ص ۷۳۲، ۷۳۳)

امام کاظم (ع): هرکس، این روزی را از جای حلال برای خود و عایله‌اش فراهم آورد، همچون مجاهد راه خدا است، پس اگر موفق نشود، از بیت المال به اندازه‌ای که خوراک عیالش را فراهم آورد، وام بگیرد. اگر بمیرد و دین خود را ادا نکرده باشد، ادای آن بر عهده امام است و اگر ادا نکند و ضرر آن بر اوست. خدای سبحان می‌گوید: انما الصدقات للفقراء و المساكين و العاملين عليها ... الغارمين ... زکات برای ناداران و مسکینان و تحصیل دارای آن است ... و بدهکاران ... و او ندارد و مسکین و بدهکار است. این سخن معصوم نیز به روشنی بیانگر کاهش فقر در جامعه از راه وام دادن است.

۱-۴. کاهش هزینه‌های دولت اسلامی

۱- یا ایها الذین امنوا! انفقوا من طیبات ما کسبتم و مما اخرجنا لکم من الارض ... (بقره/ ۲۷۶)

ای مومنان، از چیزهای پاکیزه‌ای (مال‌های حلالی) که به دست آورده‌اید و از آنچه از زمین (از انواع دانه‌ها و میوه‌ها و معدنها و ...) برای شما بیرون داده‌ایم (به دیگران) بدهید (و برای رفع نیازهای فردی و اجتماعی هزینه کنید) ...

۲- و انفقوا مما رزقناکم، من قبل ان یاتی احدکم الموت ... (منافقون/ ۱۰)

پیش از آن هنگام که مرگ هر یک از شما فرا رسد، از آن چه روزی شما کرده‌ایم به دیگران (و نیازداران) بدهید.

الامام علی (ع): فی بیان اسباب معایش الخلق: اما وجه الصدقات فانما هی لا قوام لیس لهم فی الاماره نصیب و لا فی العماره حظ و لا فی التجاره مال و لا فی الاجاره معرفه و قدره ففرض الله فی اموال الاغنیاء ما یقوتهم و یقوم به اودهم... (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۱۴۶)

امام علی (ع): در بیان اسباب معیشت‌های مردمان: پول صدقات (زکات و قرض الحسنه...) برای گروه‌هایی است که نه در فرمانروایی نصیبی دارند و نه در آبادانی بهره‌ای و نه در تجارت مالی و نه در اجاره شناخت و توانی، پس خداوند در اموال ثروتمندان مبلغی برای ایشان واجب کرده است که وسیله تامین خوراکشان باشد و رنج و سختی و فقر را از ایشان دور کند.

کمک و یاری رساندن به نیازمندان مالی در همه سطوح، ابتدا وظیفه حاکم در حکومت است و پس از آن همه‌ی انسان‌ها وظیفه دارند که به یکدیگر برای کاهش هزینه‌های دولت کمک رسانی کنند.

۱-۵. قرض الحسنه نقطه قوت بانکداری اسلامی

پیش از آنکه وارد بحث کمی شاخص قرض الحسنه در عرصه بانکداری اسلامی شویم، باید به این سوال اساسی بحث مزبور پاسخ دهیم که آیا اساساً ارائه خدمات قرض الحسنه وظیفه بانکداری اسلامی است یا خیر؟ برای دستیابی به پاسخ این سوال باید بانک اسلامی را تعریف و حد و مرز فالیتهای پولی و مالی آن را حداقل به میزانی که در بحث ما راهگشا باشد تبیین نماییم؛ بنابراین در ادامه به تعریف بانک اسلامی می پردازیم.

بانکداری به عملیات بانک‌ها گفته می‌شود که عمدتاً عبارتند از نقل و انتقال وجوه، نگهداری سرمایه اشخاص و بکارگیری آن در جهت رشد و توسعه اقتصادی، صدور بروات و حواله های تجاری، اعطای اعتبار و وام به اشخاص، تامین اعتبار در جهت توسعه، تجارت، کشاورزی و صنعت، نگاهداری اموال و اوراق بهادار اشخاص، خرید و فروش فلزات قیمتی و ارز، انتشار اسکناس و اوراق بهادار (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، واژه بانک و بانکداری) و بانک مجموعه ای است که متکفل مجموع این عملیات‌ها است.

برای تعریف بانک اسلامی می توانیم با نگاه مهندسی معکوس و همگام سازی فعالیت های بانک های موجود با قوانین، مقررات، چارچوب ها و اهداف و مشخصات در دست از نظام اقتصاد اسلامی و حذف فعالیت های مغایر با این امور و احیاناً افزودن مختصاتی به سیستم موجود، بانک اسلامی را به عنوان بانکی که فعالیت جاری بانک های معمول را البته با رعایت موازین اسلامی انجام می دهد، تعریف نماییم. با این نگاه، قرض الحسنه از فعالیتهای بانک اسلامی به شمار می آید که البته باید با رعایت موازین و مقررات حاکم بر نظام اقتصادی اسلام در بانک اسلامی ارائه گردد. البته نگاه دیگر در تعریف بانکداری اسلامی، دیدگاه فعال (و نه منفعل) در عرصه نظام اقتصادی اسلامی است به این معنا که در یک حرکت علمی و پژوهشی عظیم و گسترده چارچوب نظام اقتصاد به دست دهد، استخراج نماییم و سپس بر مبنای این چارچوب به دست آمده، مختصات دقیق بانک اسلامی را ارائه کنیم که بسا یک نهاد کاملاً متفاوت با آنچه هست را به دست دهد. ولی در این مقال و مجال کوتاه، اتخاذ این رویکرد، دشوار و عملاً ناممکن است؛ بنابراین با همان دیدگاه و رویکرد نخست مباحث خود را پیش می بریم.

۱-۶. قرض الحسنه عامل حذف ربا

با توجه به مباحث فوق، قرض الحسنه از وظایف بانک اسلامی است. از سویی حذف ربا نیز یکی از مهم ترین اصول و اهداف نظام اقتصادی اسلام است که طبعاً باید در بانک اسلامی به عنوان بخش مهمی از نظام اقتصادی اسلام به آن توجه گردد. حال سوال این است که بین حذف ربا با توصیفات فوق و قرض الحسنه به عنوان یکی از فعالیت ها و وظایف بانکداری اسلامی چه ارتباطی وجود دارد؟

پاسخ این است که قرض الحسنه یکی از راهکارهای اصلی مورد نظر اسلام جهت حذف ربا از جامعه است. در واقع با تحریم ربا در همه اشکال آن نمی توان نیاز مالی از سوی برخی در جامعه را انکار کرد و به اصطلاح به پاک کردن صورت مسئله پرداخت. این یک واقعیت است که برخی توانایی تامین نیاز های مالی خود را در شرایط فعلی ندارند و با کسری مالی مواجه اند، همان گونه که در طرف مقابل برخی با مازاد مالی مواجه

اند. در چنین شرایطی، کسانی که با کسری مالی در شرایط فعلی مواجه اند، یا این توانایی را دارند که در آینده کسری گذشته را جبران کنند و یا اینکه در آینده نیز همچنان با این ناتوانی مواجه خواهند بود. در صورت اخیر، این وظیفه دولت در درجه اول و آحاد مردم در مرتبه بعد است که با اعطای کمک های بلاعوض، نیازهای این گروه را پوشش دهند و حداقل سطح معیشت را برای آنان فراهم آورند؛ اما اگر مسئله از نوع اول باشد به گونه ای که فرد بتواند در آینده با تلاش خود نسبت به جبران کسری مالی گذشته خود اقدام کند، عقلایی ترین شیوه تامین نیاز مالی این افراد و پاسخگویی به تقاضای آنان، استفاده از وجوه کسانی است که ب مازاد مالی مواجه اند و حاضر به عرضه وجوه مازاد خود هستند. تا این نقطه، سیستم مالی مورد نظر اسلام با سیستم پولی و مالی رایج نقطه اغترافی ندارند، اما از اینجا به بعد راه یا راه هایی که اسلام برای حل مشکل متقاضیان و عرضه کنندگان وجوه مد نظر دارد، با شیوه تجهیز و تخصیص بانکداری سنتی تفاوت های ماهوی بسیاری دارد. در واقع سیستم مالی و پولی مورد نظر اسلام در به رسمیت شناختن نیازهای مالی جامعه از هر دو سوی تقاضا کنندگان و عرضه کنندگان، تفاوت چندانی با سیستم سنتی و رایج ندارد، اما در ارائه راه حل، تفاوت های جدی و غیر قابل اغماضی وجود دارد. به طور قطع در سیستم مالی و پولی مطابق با اصول اسلامی، راهکارهای جایگزین قرض ربوی که در سیستم سنتی و رایج اصلی ترین راهکار جهت تلاقی دادن عرضه و تقاضای وجوه است، پیش بینی شده است تا سیستم اقتصادی دچار بن بست نگردد.

مهم ترین تفاوت میان سیستم هماهنگ با ارزش های اسلامی و سیستم سنتی و رایج، به رسمیت شناختن انگیزه معنوی در کنار پذیرش انگیزه های سود طلبانه است. در این صورت، هر چند کسب سود مادی مجاز و قابل احترام است اما تنها انگیزه فعالیت های مالی نیست.

قرض الحسنه یا قرض بدون زیاده به عنوان یکی از روش های جایگزین مورد نظر اسلام جهت حذف ربا از نظام مالی و اقتصادی همواره مورد توجه بوده است. تشویق مردم به اعطای قرض الحسنه همراه با تعیین پاداش اخروی برای آن، هرچند در ابتدا شاید به

معنای برهم خوردن تعادل عرضه و تقاضای وجوه به دلیل حذف نرخ پول از معادلات، انگاشته شود، بدین ترتیب که عرضه مجانی وجوه به حداقل خود می رسد و تقاضای وجوه مجانی به حداکثری ممکن افزایش می یابد، اما این نکته مهم است که تشویق دارنده وجوه مازاد به اعطای قرض بدون بهره به نیازمندان و دریافت پاداش اخروی از سوی خداوند از یک سو و مکروه دانستن قرض گرفتن از سوی دیگر، در واقع می تواند به نوعی تعادل بین عرضه و تقاضا را برقرار کند. ضمن آنکه اسلام هیچگاه راه را برای عرضه و تقاضای وجوه، همراه با دریافت و پرداخت سود واقعی نبسته است.

بر این اساس، قرض الحسنه جهت تامین مالی بخشی از تقاضا کنندگان وجوه که توانایی پرداخت مدت دار دین خود را ندارند ولی از توانایی کافی برای پرداخت سود برخوردار نیستند و در ضمن قصد سوداگری نیز ندارند و جهت تامین نیازهای اساسی خود که حق هر انسانی تلقی می شود، متقاضی وجوه هستند، می تواند راهگشا باشد. همان طور که پیش تر نیز اشاره شد، متقاضیان قرض الحسنه حد وسط دو گروهی هستند که یا توانایی پرداخت دیون خود به صورت مدت دار را ندارند و یا توانایی سرمایه گذاری و تجارت را دارند اما از سرمایه کافی برخوردار نیستند و با مشارکت با کسانی که سرمایه مازاد در اختیار دارند ولی توانایی تجارت ندارند، می توانند زندگی خود و صاحبان سرمایه مازاد را تامین کنند. گروه اول باید تحت تکفل دولت قرار گیرند و گروه دوم می توانند با فعالیت اقتصادی خود، به وضعیت خویش سروسامان بخشند. در این میان نیاز مالی کسانی که آنقدر محتاج نیستند که از کمک های بلاعوض دولت برخوردار شوند و از سوی دیگر توانایی فعالیت اقتصادی سودآور را نیز دارند، با قرض الحسنه پوشش داده می شوند. قرض الحسنه جهت تامین نیازهای مصرفی این گروه میانه و نیازهای مالی ایشان جهت شروع کار و فعالیت کوچک و خرد کاربرد خواهد داشت.

با این توصیف، جایگاه قرض الحسنه در چرخه مالی جامعه اسلامی مشخص می شود که از میان سه گروه مختلف دارای سطوح مختلف توانایی مالی و اقتصادی، قرض الحسنه گروه میانی را هدف قرار می دهد. با توجه به جایگاه مهم قرض الحسنه در تکمیل

این زنجیره، پرداخت قرض الحسنه از سوی آحاد مردم به یکدیگر مورد توصیه قرار گرفته است و ثواب و اجر معنوی زیادی برای آن در نظر گرفته شده است.

۷-۱. نقاط قوت صندوق‌های قرض الحسنه خانوادگی و دوستانه

برخی مسئولان و اعضای صندوق‌های قرض الحسنه فامیلی، از میان عواملی که به بازدهی بالای این صندوق‌ها می‌انجامد، به موارد زیر اشاره کرده‌اند:

۱. موضوع فعالیت صندوق، تنها قرض الحسنه باشد و موضوع‌های کاری دیگر مانند سود، تعاونی، معامله و مانند آن در کار نباشد.
۲. مشارکت در کار، تنها برای رضای خدا و به منظور پاداش معنوی باشد؛
۳. خودجوش بودن صندوق‌های خانوادگی؛
۴. سادگی سازوکار و دوری از کاغذبازی‌های اداری؛
۵. قائم به شخص نبودن صندوق‌ها؛
۶. بهره‌گیری از تجربه کاری صندوق‌های موفق؛
۷. مدیران و گردانندگان صندوق‌ها، تعهد کاری مناسب و قدرت اجرایی بالایی داشته باشند؛

۸. داشتن وقت کافی، حُسن شهرت و توان فکری و مالی دست‌اندرکاران صندوق‌ها.

۲. نقاط قوت تربیتی قرض الحسنه

۱-۲. زنده کردن روح عطوفت و ترحم

از روایات برمی‌آید که قرض برای رشد روحی و کمال معنوی و ایجاد تعادل میان قرض دهنده و قرض گیرنده و دستگیری مستمندان و مستضعفان است. این فلسفه، شبیه فلسفه زکات است که از مصادیق انفاق است و در این جهت هر دو یکسانند.

اخذ من اموالهم صدقه هم و تزکیهم وصل علیهم؛ (توبه/۱۰۳)

از اموال آنها صدقه‌ای (به‌عنوان زکات) بگیر تا به وسیله آن آنها را پاک سازی و پرورش دهی و به (هنگام گرفتن زکات)؛ به آنها دعا کن که دعای تو مایه آرامش آنها است.

پاک سازی روحی و مالی با پرداختن قرض، موجب رشد انسان و تحکیم مبانی روحی او می گردد و تکامل معنوی انسان را در پی دارد. این کار، یاری رساندن به نیازمندان به دست می آید.

۲-۲. وسیله نزدیک شدن به خدا

الامام الصادق (ع): ما من مسلم اقرض مسلماً قرضاً یزید وجه الله الا احتسب له اجرها بحساب الصدقه حتی ترجع الیه.
هر مسلمان و دینداری که به مسلمانی قرض دهد برای خشنودی و نزدیکی به خدا، پاداش او مانند صدقه است تا هنگامی که قرض به صاحب مال برگردد.

۲-۳. آزمایش الهی

الامام الصادق (ع): یا سدید! ما کثر مال رجل قط الا عظمت الحجه لله تعالی علیه، فان قدرتم ان ترفعوها عن انفسکم فافعلوا! فقال له: یابن رسول الله بماذا؟ قال: بقضاء حوائج اخوانکم من اموالکم... (طوسی، امالی، ص ۳۰۹)
امام صادق (ع): ای سدید! مال کسی هرگز افزون نمی شود مگر آنکه حجت خدای متعال بر افزایش یابد. پس اگر می توانید خود آن را بپردازید، چنین کنید! سدید گفت: ای پسر رسول خدا! چگونه چنین کنم؟ فرمود: با برآوردن نیاز برادرانتان با اموال خود. بهترین راه برای برآوردن نیاز پرداخت قرض الحسنه به نیازمندان است.

۲-۴. راهی به سوی بهشت

النبی (ص): و من شکا اخوه المسلم فلم یقرضه حرم الله عزوجل علیه الجنة یوم یجزی المحسنین. (حر عاملی، وسایل الشیعه، ج ۱۸، ص ۳۳۱)
پیامبر گرامی اسلام (ص): و هر کس نزد برادر مسلمان برای قرض گرفتن بیاید و به او قرض ندهد، در روزی که خداوند نیکوکاران را پاداش می دهد خدا بهشت را بر او حرام می کند.

قرآن کریم: ... لئن ... اقرضتم الله قرضاً حسناً لا کفرن عنکم سیئاتکم و لا دخلنکم جنات ... فمن کفر ... فقد ضل سواء السبیل. (مائده/ ۱۲)

اگر به خدا قرض نیکویی دهید (و به نیازمندان کمک کنید)، گناهان شما را می‌بخشم و شما را در باغ‌های بهشتی که نهرها از پای درختانش جاری است وارد می‌کنم اما هرکس از شما بعد از این کافر شود، از راه راست منحرف شده است.

قرض هدفمندانه نادرستی‌ها و خطاهای سقوط را می‌پوشاند و به سعادت‌مندی انسان می‌انجامد. جامعه‌ای که از وام دهی به نیازمندان فاصله گیرد، به همان میزان از مسیر درست در زندگی سیاسی، اقتصادی و ... دور می‌شود و چه بسا راه سعادت را گم کند.

۲-۵. انجام عمل معروف

الامام الصادق (ع): والماعون لیس من الزکاه، هو المعروف یصنعه و القرض یقرضه امام صادق (ع): و ماعون از زکات نیست، بلکه کار نیکی است که شخص انجام می‌دهد، یا وام دادن به دیگری است.

الامام الصادق (ع): فی توله تعالی: لا خیر فی کثیر من نجواهم الا من امر بمعروف ... و من یفعل ذلک ابتغاء مرضات الله فسوف نؤتیة اجرا عظیما (نساء/ ۱۱۴) یعنی بالمعروف القرض. (مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۰، ص ۱۴۰)

امام صادق (ع): در قرآن آمده است به اینکه انسان در ظاهر با افراد همدم و همراز شود به خودی خود مطلوبیت ندارد، مگر اینکه بخواهد در این نشست و برخاست ... معروفی را سامان دهد ... و هر آن که خدا محورانه چنین کند، آینده‌ای درخشان و پاداشی بزرگ دارد. امام (علیه السلام) فرمود: مراد از معروف قرض است.

۲-۶. پس انداز فراز و نشیب روزگار

صندوق‌های قرض الحسنه، پس اندازی بزرگ‌اند که می‌توان آن را برای فراز و نشیب‌های روزگار در نظر داشت؛ چنان که امام علی (ع) فرمود: و اغتنم من استقرضک فی حال غناک لیجعل قضاءه لک فی یوم عسرتک. (حکیمی، الحیاء، ج ۵، ص ۴۹۶) وام دهی در زمان برخورداری از امکانات را باید غنیمتی دانست برای اخذ وام در روز نیاز.

براساس این سخن امام (ع)، قرض، نوعی بده بستان عمومی در سطح جامعه [اسلامی] است و همچنین میان کشورهای اسلامی است.

برای اینکه، بی نیاز امروز، نیازمند فردا است و «دوام الحال من المحال» دوام و همیشگی یک وضعیت از محالات است؛ بنابراین بایستی در روز توانگری به دیگران قرض داد تا در روز نیازگری بتوان قرض گرفت.

«هل جزاء الاحسان الا الاحسان» (رحمن/۶۰) پاداش خوبی، چیزی جز خوبی و نیکی نیست.

۳. نقاط قوت اخلاقی و اجتماعی قرض الحسنه

۳-۱. حفظ کرامت انسان

مستندات فراوانی در فراخوان مسلمانان و انسان‌ها به پای بندی و کمک به حفظ و پایداری اجتماع و پاداری حق آن و نگهداری بنیان جامعه داریم. در تعادل میان انسان‌ها و کمک رسانی به این بنیاد اساسی جامعه و حفظ کرامت انسان، قرض الحسنه نقش اساسی دارد و از حقوق انسان‌ها به یکدیگر به شمار می‌رود.

النبی (ص): اتدري ما حق الجار؟ ... اذا استعانك اعنته و اذا استقرضك اقرضته ... (بیهقی، شعب الایمان، ج ۷، ص ۸۳)

پیامبر (ص): درباره حقوق همسایه ... آیا حقوق همسایه را می‌دانی؟ ... هنگام نیازمندی و کمک خواستن، او را کمک نمایی؛ و در هنگام قرض خواستن، به او قرض دهی. اگر سفارش پیامبر نسبت به همسایه اینگونه است، نسبت به جامعه که اساس و بنیان آن و حفظ آن بر همگان لازم است، با تأکید بیشتر، این اصل، ضروری به نظر می‌رسد.

پیامبر گرامی اسلام، قرض دادن را تکلیفی بر دوش همه قرار داد تا نسبت به دیگران خود را در کانون اصلی کارها و گرفتاری و سختی‌های آنان بداند و بی توجهی و ول انگاری نسبت به دیگران خطای نابخشودنی است. انگیزه چنین کاری رعایت کردن غنی، ضعیف را است تا فقیر خود را تنها و بدون کمک نیابد و غنی نیز اموال و ثروت خود را، بیهوده تلف نکند و نقشی در چرخه اقتصادی و زندگی نیازمندان داشته باشد. لازم به یادسپاری است که

این نوع قرض که در سخن پیشوایان راستین دین بدان سفارش و پافشاری شده است، قرض مصرفی است؛ یعنی نیازمند قرض را در امور جاری، روزمره به کار گیرد ولیکن قرض تولیدی و تجاری که برای انجام کارهای تولیدی و صنعتی است، می‌تواند از طریق شرکت، مضاربه و ... انجام گیرد.

امام خمینی (ره)، در اهمیت و حفظ کرامت انسانی در صندوق‌های قرض الحسنه چنین گفتند:

قرض الحسنه از اعمال بسیار خوب است و بهتر از همین طور پول دادن است و نکته‌اش هم شاید یکی از نکته‌هایش هم این باشد که در قرض الحسنه، فعالیت دنبالش هست، در مجانی، شاید گدا درست کردن باشد، از این جهت، این یک فعالیتی ایجاد می‌کند. آن کسی که قرض می‌کند و موظف است که بدهد این به فعالیت می‌افتد که در وقت خودش بتواند قرضش را ادا کند و بعد هم مازادی که پیدا کرده است ادامه دهد به کار خودش، لکن آن کسی که نشسته کنار کوچه و از مردم [گدایی] می‌خواهد، آن هیچ وقت در این فکر نیست که یک کاری بکند، برای اینکه مطالبی ندارد، کسی نمی‌آید از او مطالبه کند که این که گرفتی بده، قرض بسیار اهمیت دارد و قرض الحسنه بسیار اهمیت دارد. (خمینی، صحیفه نور، ج ۲۸، ص ۱۸۳)

صندوق قرض الحسنه خوب است. صندوق دار خیلی کارش مشکل است، جدیت پیدا کنید که صندوق دار امینی باشید و صندوق‌داری باشید که برای ملت خودتان و برای مستمندان خودتان با فایده باشید. (همان، ج ۱۲، ص ۷۲)

و باز فرموده‌اند: قرض الحسنه را با خوش رویی، با احترام انجام دهید، آن که آمده قرض کند، یک نقیصه‌ای در خودش می‌بیند به واسطه این نقیصه شاید خجالتی برای خودش خیال بکند و حال آنکه، نه فقر خجالت دارد و نه قرض ... شما با اعمالتان این قیضه را رفع کنید. این خوش رویی از قرض الحسنه دادن بهتر است، حسنه او از قرض الحسنه دادن بالاتر است. دلجویی از مستمندان ضعفا و مستضعفان از اعمال دیگر محتمل است،

بسیار باشد و قرضی که می‌دهید با خوش رویی زود عملش را انجام دهید. (همان، ج ۱۲، ص ۷۲)

۳-۲. تألیف قلوب

قرض الحسنه، مانند زکات موجب نزدیک شدن قلب‌ها به یکدیگر می‌گردد.
انما الصدقات للفقراء و المساکین و العاملين علیها و المولفه قلوبهم و فی الرقاب و فی سبیل الله و ابن السبیل، فریضه من الله و الله علیم حکیم. (توبه/ ۶۰)
همانا صدقات (زکات و قرض الحسنه) برای کمبود داران و ناداران است و کارکنان جمع‌آوری آنها و آنان که «تألیف قلوب» شوند و آزاد کردن بندگان و وام دادن به مفلسان و هزینه کردن در راه خدا و راهگذاران محتاج و واجبی خدایی است و خدا دانای حکیم است.

۳-۳. آرامش فرد و جامعه

قرآن کریم: والذین یصلون ما امرالله به ان یوصل... (رعد/ ۲۱)
(صاحبان خرد) کسانی که پیوندهایی را که خدا فرموده است نگاه دارید، نگاه می‌دارند (و به آنانی که باید برسند می‌رسند) ...
و لا تنسوا الفضل بینکم، ان الله بما تعملون بصیر.
بخشش را نسبت به یکدیگر فراموش نکنید (و بدانید) که خدا به آنچه می‌کنید بینا (و از آن آگاه) است.

از این دو آیه آسمانی پی می‌بریم که توجه به بندگان محروم و مستضعف خدا و کمک رسانی به آنها موجب آرامش روحی و روانی می‌گردد، چنان که دعای پیامبر در حق پرداخت کنندگان وجوه مالی، مایه آرامش برای آنان است.

۳-۴. پاکی و آراستگی انسان

خذ من اموالهم صدقه تطهرهم و تزکیهم بها و صل علیهم ان صلواتک سکن لهم
والله سمیع علیم. (توبه/ ۱۰۳)

از اموال آنها صدقه‌ای (به‌عنوان زکات و قرض الحسنه و ...) بگیر تا به وسیله آن، آنها را پاک سازی و پرورش دهی و (به هنگام گرفتن زکات) به آنها دعا کن که دعای تو مایه آرامش آنهاست و خداوند شنوا و داناست.

نتیجه

قرض الحسنه از منظر فقه اهل بیت (ع) به‌عنوان شیوه‌ای برجسته در نظام اقتصادی، تربیتی و اجتماعی اسلام، دارای نقاط قوت متعددی است که در ابعاد مختلف زندگی فردی و جمعی تأثیرگذار است. در حوزه اقتصادی، قرض الحسنه جایگاه تکوینی مال را به‌عنوان نعمتی الهی حفظ می‌کند و با توزیع عادلانه آن، چرخ زندگی را به حرکت درمی‌آورد. این شیوه با تشویق به مشارکت مردم در تولید، از طریق تأمین سرمایه برای کارگاه‌ها و کارخانه‌ها، به رونق اقتصادی کمک می‌کند. همچنین، با کاهش فقر از طریق رفع نیازهای مالی نیازمندان و کاهش هزینه‌های دولت اسلامی از طریق توزیع بار مالی میان مردم، به استحکام نظام اقتصادی یاری می‌رساند. قرض الحسنه به‌عنوان یکی از ارکان بانکداری اسلامی، با حذف ربا و ارائه راهکارهای مالی بدون بهره، تعادل میان عرضه و تقاضای وجوه را برقرار کرده و نیازهای اساسی گروه‌های میانی جامعه را تأمین می‌کند. صندوق‌های قرض الحسنه خانوادگی و دوستانه نیز با سادگی، خودجوشی و مدیریت متعهد، به بازدهی بالا و رفع نیازهای محلی کمک می‌کنند.

در بعد تربیتی، قرض الحسنه روح عطوفت و ترحم را در افراد زنده کرده و با پاک‌سازی روحی و مالی، انسان را به کمال معنوی نزدیک می‌کند. این عمل، آزمایشی الهی برای سنجش سخاوت و ایثار بوده و راهی به سوی بهشت تلقی می‌شود. قرض الحسنه همچنین به‌عنوان عملی معروف، پاداش اخروی عظیمی به همراه دارد و پس‌اندازی برای فرازونشیب‌های روزگار محسوب می‌شود.

از منظر اخلاقی و اجتماعی، قرض الحسنه کرامت انسانی را حفظ کرده و با ایجاد انگیزه برای فعالیت اقتصادی، مانع از گداپروری می‌شود. این شیوه، قلب‌ها را به هم نزدیک کرده، آرامش فردی و اجتماعی را تقویت می‌کند و با پاک‌سازی اموال، انسان را به آراستگی

معنوی می‌رساند. در نهایت، قرض‌الحسنه به‌عنوان تعهدی دینی و اجتماعی، با تأکید بر خوش‌رویی و احترام در فرآیند وام‌دهی، نه تنها نیازهای مادی را برطرف می‌کند، بلکه به تحکیم پیوندهای اجتماعی و ارتقای اخلاقی جامعه اسلامی یاری می‌رساند. این نظام مالی، با تلفیق انگیزه‌های معنوی و مادی، الگویی جامع برای مدیریت منابع و رفع نیازهای جامعه ارائه می‌دهد.

فهرست منابع

۱. آرام، احمد، ترجمه فارسی الحیاة، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۹ ق.
۲. امامی، سیدحسن، حقوق مدنی، تهران: کتابفروشی اسلامیة، چ ۳، ۱۳۶۴ ش.
۳. بجنوردی، سیدمیرزا حسین، القواعد الفقیه، انتشارات الهادی، قم ۱۴۱۹ ق.
۴. بوغزاله الجزائری، محمد رشید علی، عقد القرض و مشکله الفایده، موسسه الريان، چاپ اول، بیروت ۱۶۲۸ ق.
۵. بیهقی، احمد بن حسین، شعب الإیمان، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۴ ق.
۶. حکیمی، محمدرضا، محمدعلی، الحیاة، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۰۹ ق.
۷. خاوری، محمدرضا، حقوق بانکی، موسسه بانکداری ایران - تهران بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، چاپ دوم، ۱۳۷۱ ش.
۸. خمینی، روح الله، تحریرالوسیله، دارالتعاریف للمطبوعات، چاپ سوم، بیروت ۱۴۰۱ ق.
۹. خمینی، روح الله، صحیفه نور، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۰ ش.
۱۰. خوانساری، سیدمحمد، جامع المدارک، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، بی تا.
۱۱. سیستانی، سیدعلی، منهاج الصالحین، مکتب آیت الله سیستانی، مشهد ۱۴۲۷ ق.
۱۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر همدانی، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
۱۳. طبرسی، ابن علی فضل ابن حسن، مجمع البیان، تهران، مکتبه علمیه اسلامیة، ۱۴۱۶ ق.
۱۴. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، بیروت، دارالفکر، بی تا.
۱۵. طوسی، ابوجعفر، امالی، قم: دار الثقافة، ۱۴۰۹ ق.
۱۶. عاملی، حر بن محمدحسن، وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۹ ق.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۶۵ ش.

۱۸. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۹. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، چاپ سوم، ۱۳۶۰ ش.
۲۰. نجفی، محمد حسین، جواهر الکلام، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم، تهران ۱۳۹۴ ق.